

В. Кобернюк,
здобувач кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЗІ ЗВІЛЬНЕННЯМ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗМІНОЮ ОБСТАНОВКИ

Орієнтація нашої держави на сучасні міжнародно-правові стандарти захисту прав людини передбачає відмову від виключно репресивної реакції на вчинений злочин. Одним із альтернативних засудженню і покаранню особи інститутів є звільнення від кримінальної відповідальності, процесуальною формою реалізації якого є закриття кримінального провадження. Серед передбачених кримінальним законом підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності заслуговує на увагу зміна обстановки, практика застосування якої має значну кількість проблемних аспектів. Зазначене визначає актуальність теми даної наукової статті.

Проблеми звільнення особи від кримінальної відповідальності опинялися у полі уваги багатьох українських та зарубіжних вчених: Ю.В. Бауліна, Л.В. Головка, О.А. Губської, С.Г. Келіної та ін. Проте в умовах дії нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) питання закриття кримінального провадження зі звільненням обвинуваченого від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки досі не стали предметом самостійного дослідження.

Метою статті є дослідження кримінально-правових та кримінально-процесуальних умов закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки, виявлення особливостей реалізації даної підстави звільнення від кримінальної відповідальності та фор-

мулювання пропозицій щодо удосконалення практики її застосування.

Згідно із ст. 48 Кримінального кодексу України (далі – КК України), особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною.

Передумовою звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з даною підставою є вчинення нею вперше злочину невеликої або середньої тяжкості, тобто за сферою застосування цей вид звільнення від кримінальної відповідальності дорівнює передачі особи на поруки. Як зауважує С.Г. Келіна, лише щодо таких злочинів, які не є суспільно небезпечними, тільки одна обставина – зміна обстановки – може змінити юридичну оцінку вчиненого [1, с. 137].

Виходячи зі змісту ст. 48 КК України, дослідники виділяють дві підстави факультативного та безумовного звільнення особи від кримінальної відповідальності: 1) втрата діянням суспільно небезпечного характеру; 2) втрата особою суспільної небезпечності внаслідок зміни обстановки [2, с. 310]. Попри різний характер, вони мають однакові наслідки, оскільки у науковій юридичній літературі наголошується, що як у разі зміни обстановки, так і у випадку виправлення правопорушника

закон пов'язує можливість звільнення від кримінальної відповідальності з досягненням його цілей без реального застосування заходів кримінальної репресії [3, с. 97].

При цьому науковці розрізняють обстановку, що існує на час вчинення певною особою злочину: 1) в широкому розумінні: як об'єктивні умови, що характеризують соціальні, економічні, політичні, духовні, міжнародні, військові, міжнародні, природні, організаційні, виробничі та інші процеси в масштабах країни, регіону, області, міста, району, підприємства, установи, організації, побуту, сім'ї тощо (наприклад, перешкоджання здійсненню виборчого права в період проведення виборів місцевої ради, здійснення підприємницької діяльності без отримання відповідної ліцензії в умовах зміни підходів держави до ліцензування такої діяльності тощо); 2) у вузькому значенні – обстановка, що склалася навколо особи під час вчинення нею злочину, тобто об'єктивні (зовнішні) умови життя та діяльності, в яких перебувала дана особа під час вчинення злочину і які значною мірою впливали на її суспільну небезпечність (наприклад, спосіб життя цієї особи, оточення, стосунки в сім'ї, зв'язок з кримінальним середовищем, відсутність місця роботи та коштів для існування тощо) [4, с. 149-150].

Наголошується, що в такий спосіб відповідна обстановка і повинна бути встановлена на момент вчинення особою злочину з тим, щоб порівняти й оцінити її зміну на час розслідування або розгляду справи в суді. При цьому необхідно встановити безпосередній зв'язок між зміною відповідної обстановки, що відбулася протягом певного часу з дня вчинення злочину до моменту розслідування або розгляду справи в суді, та втратою діянням або особою суспільної небезпечності, тобто подібні зміни обстановки повинні таким чином вплинути на оцінку раніше вчиненого злочинного діяння або особи, яка його вчинила, при якій суд визнає, що це діяння вже не може розглядатися як

суспільно небезпечне або особа перестала бути суспільно небезпечною [2, с. 311].

Отже, встановлення вказаних обставин є головним завданням прокурора та суду при застосуванні даної підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності. Ці обставини повинні бути належним чином відображені як у клопотанні прокурора про звільнення особи від кримінальної відповідальності, так і в ухвалі суду про закриття кримінального провадження на даній підставі. Відповідно, неналежне обґрунтування цих рішень є підставою, у першому випадку, для відмови у задоволенні відповідного клопотання, а у другому – для скасування відповідного судового рішення. З цього приводу треба зазначити, що судові рішення про закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки найчастіше скасовуються саме у зв'язку із тим, що вони не містять достатнього обґрунтування, в чому конкретно полягає зміна обстановки, а також наслідків цього, які виявляються у втраті діянням чи особою суспільної небезпечності.

Втрата діянням суспільно небезпечного характеру – це або повна втрата ним суспільної небезпечності, або втрата її в такій мірі, за якої діяння через малозначність визнається незлочинним [2, с. 311]. Дана підстава для звільнення особи від кримінальної відповідальності зазнає критики з боку окремих дослідників. Так, наприклад, на думку радянського дослідника М.С. Строговича, суспільна небезпечність є суттєвою і неодмінною ознакою злочину; якщо не існує суспільної небезпечності, не існує й злочину. Тому діяння, котре раніше було злочином і потім перестало бути суспільно небезпечним, перестало бути й злочином [5, с. 343]. Базуючись на цьому, російський вчений Х.Д. Алікперов зазначає, що діяння, яке перестає бути суспільно небезпечним, то воно не може вважатися злочином, а тому особа, яка його вчинила, не може під-

лягати кримінальній відповідальності. У зв'язку із цим він вважає за доцільне у відповідних випадках ставити питання не про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки, а про закриття кримінальної справи у зв'язку із відсутністю складу злочину [6, с. 14]. З іншого боку, втрата діянням суспільної небезпечності не означає відсутності підстави для притягнення особи до кримінальної відповідальності, яка існувала на момент вчинення кримінального правопорушення. Тому підстави для реабілітації особи у цьому разі відсутні, і питання може ставитися лише про звільнення її від кримінальної відповідальності.

У науковій юридичній літературі розглядаються різновиди даної підстави для звільнення від кримінальної відповідальності. Так, Ю.В. Баулін виділяє масштабну і локальну зміну обстановки. Перша, на його думку, стосується змін у межах країни і може виражатися, наприклад, у припиненні стану війни або скасуванні воєнного чи надзвичайного стану в країні, зміні економічного або політичного курсу країни, підходів держави до вирішення тієї чи іншої проблеми, зміні масштабу цін, у високих темпах інфляції тощо. Локальна зміна обстановки вчинення злочину – це зміна обстановки в певному регіоні, місті, підприємстві, сім'ї тощо, яка може виражатися, наприклад, у прийнятті владою таких рішень, які істотно впливають на оцінку раніше вчиненого діяння як суспільно небезпечного; у ліквідації або реорганізації конкретного підприємства, на якому раніше був вчинений злочин; набутті згодом особою певного статусу чи офіційного документа, які були відсутні саме на момент вчинення злочину тощо [4, с. 151]. Наведені різновиди зміни обстановки мають різні правові наслідки: перший з них пов'язаний із втратою суспільної небезпечності певного виду злочину, коли, наприклад, унаслідок швидких змін у тих чи інших сферах життя суспільства законодавець не встигає відповідним чином змінити

ознаки складу злочину. У другому випадку зміна обстановки тягне за собою втрату суспільної небезпечності тільки окремого, конкретного діяння, вчиненого особою, хоча в цілому цей вид діянь все ж таки продовжує визнаватися злочинним, коли раніше вчинене особою діяння за конкретних умов зміни обстановки визнається таким, що не заподіяло істотної шкоди конкретному об'єкту кримінально-правової охорони [2, с. 311-312]. Проте в будь-якому разі зміна обстановки, чи то в масштабах країни, чи окремого регіону, чи навіть сім'ї, не пов'язана безпосередньо з волевиявленням особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, і відбувається незалежно від її бажання, рівною мірою поширюючись на всіх жителів країни, району, членів сім'ї тощо [7, с. 136]. З огляду на це, втрата діянням суспільної небезпечності належить до об'єктивного критерію звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки.

При цьому правозастосовні органи повинні відмежовувати таку підставу звільнення від кримінальної відповідальності, як зміну обстановки внаслідок втрати діянням суспільно небезпечного характеру, від декриміналізації або малозначності діяння. У першому випадку, коли на час кримінального провадження відповідне діяння вилучене новим законом з переліку кримінально караних, особа не звільняється від кримінальної відповідальності, а взагалі реабілітується, оскільки застосовуються правила щодо зворотної дії кримінального закону у часі, передбачені ч. 1 ст. 5 КК України. У другому випадку, відповідно до ч. 2 ст. 11 КК України, не є злочином дія або бездіяльність, що хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Така малозначність, на відміну від зміни обстановки, має місце

як на момент вчинення кримінального правопорушення, так і на момент його розгляду судом. У разі ж звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 48 КК України, відповідне діяння, яке на момент його вчинення визнавалося злочинним, в подальшому втрачає свою суспільну небезпечність у даному конкретному випадку, хоча загалом продовжує бути кримінально караним.

Втрата особою суспільної небезпечності внаслідок зміни обстановки вважається суб'єктивною підставою для звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України, оскільки нерозривно пов'язана із особою винного. Як зауважує Ю.В. Баулін, суспільна небезпечність особи знаходить своє вираження, насамперед, у вчиненні злочину, а в подальшому визначається, у першу чергу, ступенем можливості вчинення нею нового тотожного або однорідного злочину. Висновок про таку можливість будується на основі характеристики даної особи (соціальної, психологічної, демографічної, кримінально-правової тощо), а також оточуючої її обстановки, тобто зовнішніх умов стосовно даної особи (оточення в побуті, у сім'ї, на роботі тощо). Встановлення такої обстановки має значення для оцінки її зміни і впливу на суспільну небезпечність даної особи під час розслідування або розгляду справи в суді [4, с. 154].

Конкретні прояви втрати особою суспільної небезпечності можуть бути різними: зміна умов життя, стану здоров'я особи, яка вчинила злочин (порвав з колишніми «друзями», влаштувався на роботу, внаслідок травми хребта став постійно прикутим до ліжка) [8, с. 106]. Такі зміни можуть відбутися в умовах життя і діяльності особи в момент вчинення нею злочину і в майбутньому, причому як по його волі (перехід на роботу, яка не пов'язана із матеріальною відповідальністю, якщо злочин був пов'язаний із службовою розтратою; переїзд на нове місце проживання; лікування від алкогольної або наркотичної залежності тощо), так

і незалежно від його волі (звільнення з роботи; призов на строкову військову службу; отримання травми тощо) [7, с. 138]. Визначальним при цьому є те, що відповідні зміни ліквідують причини та умови, які сприяють вчиненню злочинів, унеможливають подальше вчинення винним суспільно небезпечних діянь.

При цьому закон не вимагає, щоб особа після вчинення злочину довела факт свого виправлення, тому не може бути підставою для застосування ст. 48 КК України лише законслухняна поведінка особи, яка вчинила злочин, сумлінне виконання нею професійних обов'язків без зміни обстановки [9, с. 23]. З цих же міркувань не можна погодитися із Л.М. Володіною, яка розглядає в якості зміни обстановки такі обставини, як цілковите відшкодування шкоди або усунення шкідливих наслідків, відсутність у потерпілого претензій до винного [10, с. 8]. Важливо звернути увагу на те, що закон не встановлює в якості умов для даного виду звільнення від кримінальної відповідальності також щирого каяття особи. Тому всі вказані обставини не можуть розглядатися як такі, що створюють підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки, а лише можуть враховуватися судом в якості пом'якшувальних при призначенні особі покарання. Отже, хоча втрата суспільної небезпечності і є підставою, нерозривно пов'язаною із особою винного, проте вона не стільки залежить від його волі і суб'єктивного сприйняття вчиненого, як фактичних умов, які з високим ступенем вірогідності об'єктивно унеможливають порушення такою особою кримінально-правових приписів у майбутньому.

Звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки належить до дискреційних підстав звільнення від кримінальної відповідальності, що ставить рішення про закриття кримінального провадження у залежність від розсуду правозастосовця. Як зауважує Л.В. Головкин, у випад-

ках з дискреційними підставами формально законними (хоча не обов'язково правильно обґрунтованими) будуть як рішення про закриття провадження, так і рішення про його продовження [11, с. 274]. Таким чином, у даному випадку прокурор та суд, керуючись вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, повинні з'ясувати наявність відповідних позитивних змін обстановки, співставити їх із обстановкою, що мала місце на момент вчинення кримінального правопорушення, правильно оцінити їх поточне значення і спрогнозувати майбутню перспективу.

Останній пункт, у зв'язку із тим, що вказана підстава для звільнення від кримінальної відповідальності є безумовною і безповоротною, є особливо важливим, і передбачає обов'язок органів, які ведуть кримінальне провадження, встановити постійність або довготривалість відповідних змін, тобто чи не відпадуть вони після звільнення особи від кримінальної відповідальності. Очевидно, що прокурор та суд також мають оцінити не лише зміни, які сталися у об'єктивній дійсності у зв'язку із вчиненим діянням та особою винного, а й інші обставини кримінального провадження у їх сукупності. Тут можуть бути враховані і додаткові фактори, такі як шире каяття, сприяння у розкритті злочину, відшкодування заподіяної шкоди, примирення з потерпілим та ін., хоча вони не є визначальними. Разом з тим, якщо під час розгляду питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки будуть встановлені підстави для застосування іншого імперативного виду звільнення від кримінальної відповідальності (наприклад, примирення з потерпілим), суд повинен застосувати таку імперативну підставу.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки є досить поширеною підставою для закриття кримінального провадження. Її

ефективному застосуванню сприятиме правильне визначення суб'єктами, які ведуть кримінальне провадження, кримінально-правових та кримінально-процесуальних умов звільнення від кримінальної відповідальності, що є особливо важливим в умовах дискреційності прийняття відповідного рішення щодо закриття кримінального провадження.

Ключові слова: закриття кримінального провадження, звільнення від кримінальної відповідальності, зміна обстановки, прокурор, суд.

Стаття присвячена вивченню проблем закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки. Досліджуються матеріальні та процесуальні умови звільнення особи від кримінальної відповідальності за даною підставою.

Статья посвящена изучению проблем прекращения уголовного производства с освобождением лица от уголовной ответственности в связи с изменением обстановки. Исследуются материальные и процессуальные условия освобождения лица от уголовной ответственности на данном основании.

Article is devoted to studying of problems of the termination of criminal proceedings with release of the person from criminal liability in connection with situation change. Material and procedural conditions of release of the person from criminal liability on this basis are investigated.

Література

1. Келина С.Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. – М. : Наука, 1974. – 232 с.
2. Кримінальне право України : Загальна частина : підручник / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.] ; за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – 455 с.

3. Івасюк І.Г. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності та покарання внаслідок зміни обстановки в судових стадіях кримінального процесу // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – 2001. – Вип. 103. – С. 96–99.
4. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
5. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса в 2 т. – Т. 2. – М. : Наука, 1970. – 516 с.
6. Аликперов Х.Д. Освобождение от уголовной ответственности в связи с изменением обстановки // Законность. – 1999. – № 7. – С. 12–16.
7. Новиков В.А. Освобождение от уголовной ответственности : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Виталий Александрович Новиков. – Краснодар, 2003. – 186 с.
8. Губська О.А. Процесуальні питання звільнення особи від кримінальної відповідальності за nereабілітуючими обставинами : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Олена Анатоліївна Губська. – К., 2002. – 209 с.
9. Методичні рекомендації з питань участі прокурорів у розгляді кримінальних справ, закритих судами за nereабілітуючими підставами. – К. : Генеральна прокуратура України, 2011. – 64 с.
10. Володина Л.М. Прекращение уголовных дел вследствие изменения обстановки и в связи с направлением для применения мер общественного воздействия в стадии предварительного расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Ленинградский университет им. А.А. Жданова. – Л., 1976. – 20 с.
11. Головки Л.В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 544 с.

